

Ebü's-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi

The Effect of Ebu's-Sheikh's Kitâbu'l-Azame on Tafsir Literature

Doktora Öğrencisi, Hüseyin SICAK

Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Kastamonu
The Ministry of National Education, Teacher, Kastamonu

hsicak37@gmail.com

[0000-0002-9959-9820](https://orcid.org/0000-0002-9959-9820)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

Kabul Tarihi / Accepted

Yayın Tarihi / Published

01 Aralık / December 2022

19 Şubat / February 2023

15 Mart / March 2023

Atıf Bilgisi / Cite as:

Sıcak, Hüseyin. "Ebü's-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Mart 2023), 228-254.

<http://doi.org/1051702/esoguifd.1212755>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Ebü'sh-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame Adlı Eserinin İslâm Literatürüne Etkisi

Öz ► Bu çalışmanın hedefi, büyük muhaddis ve tefsir âlimi olan Ebü'sh-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame adlı eserinin önemini vurgulamak, eser ve müellifi hakkında farkındalık oluşturmak ve böylece İslâm literatürünün tekâmül ve hususiyetlerinin daha iyi bilinmesine katkı sunmaktır. Müellifler, eserlerini telif ederlerken kendilerinden önce yaşamış âlimlerden veya eserlerinden istifade etmişlerdir. Bu nedenle her eserde az ya da çok önceki çalışmaların etkileri müşahede edilir. Ebü'sh-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame* adlı eseri, İslâm literatürünün önemli kaynaklarından biri olarak bilinmektedir. Konuları akaid ve kelâm ağırlıklı olmakla birlikte kendinden sonra telif edilen alanları farklı birçok esere kaynaklık etmiştir. Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'unda ondan çok sayıda nakiller yapıldığı görülmektedir. *Kitâbü'l-Azame*'nin etkilerini konu alan bu makalenin İslâm literatür tarihinin gelişmesine önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İslâmî literatür, Akaid, Ebü'sh-Şeyh, Kitâbü'l-Azame

The Effect of Ebu'sh-Sheikh's Kitâbu'l-Azame on Tafsir Literature

Abstract ► The aim of this study is to emphasize the importance of *Kitâbu'l-Azame* of the great muhaddis and commentator Abu'sh-Sheikh, to raise awareness about the work and its author, and thus to contribute to a better understanding of the development and characteristics of Islamic literature. While copyrighting their works, the authors benefited from the scholars who lived before them or their works. For this reason, it is possible to see the influence of previous works more or less in each work. Abu'sh-Sheikh's book called *Kitâbu'l-Azame* is known as one of the important sources of Islamic literature. Although its subjects are mainly akaid and kalam, it has been the source of many works that were copyrighted after him. Abu'sh-Sheikh's work called *Kitâbu'l-Azame* is known as one of the important sources of Islamic literature. Although it is predominantly akaid and kalâm, it has been the source of many works that were copyrighted after him. In Suyûtî's *ed-Durru'l-Mansûr*, it is seen that many transfers are made from him. It is thought that this article, which deals with the effects of *Kitâbu'l-Azame*, will contribute to the development of the history of Islamic literature.

Keywords: Hadith, Islamic literature, Belief, Abu'sh-Sheikh, Kitâbu'l-Azame

Giriş

Medeniyetlerin gelişmesinde en temel etken hiç şüphesiz ilmî faaliyetlerdir. İslâm medeniyetinin başlangıç yıllarında dinî ilimler genel olarak şifâhî olarak nakledilmiştir. Hadislerin yazılmaya başlaması ve ilimlerin istiklallerini kazanmalarıyla birlikte İslâm literatürünün her alanında birbirinden değerli eserler vücut bulmaya başladı. Mütekaddimîn döneminde diğer bir ifade ile hicri ilk beş asırda, eserler isnad yöntemi ile nakledildiğinden, kaynaklar genel itibari ile kendinden semâda bulunan şüyûh/râviler idi. Bilgiler tahammül ve edâ yolları ile alınır ve aynı usulle nakledilirdi. Kendisinden ilim alınan şahsın adının bilinmesi ve bu ilmi alma şeklinin belirtilmesi, bir bakıma bilgiyi ve bilginin kaynağını eleştirme imkânı sağlamış oluyordu. Bundan dolayı İslâmî ilimlerde eleştiri usulleri vaz edilmiş, bilgi ve bilginin kaynağı ciddi bir şekilde sorgulanır olmuştur. Müteahhirîn dönemi

eserlerine göz attığımızda onlarda nakledilen bilgilerin genelde kitap ve yazar ismi verilerek nakledildiklerini görmekteyiz. Çok az da olsa bilgilerin isnadlı şekilde verildiği de olmuştur. Kaynağı belirtilmeden nakledilen bilgilerin de olduğunu ifade etmeliyiz.

Yazdığı eserleri ve yetiştirdiği talebeleri ile tanınan Ebü's-Şeyh el-İsfahânî (ö. 369/979), 4./10. asrın önde gelen İslam âlimlerinden olup *Kur'ân-ı Kerîm*'i baştan sona tefsir eden ilk müfessirlerdendir.¹ Şu kadar var ki onun *et-Tefsîr*'i kayıp eserlerdendir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Ebü's-Şeyh'i kibâr-ı müfessirînden saymış, onu İbn Cerîr (ö. 310/923), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930), İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) gibi büyük müfessirler arasında zikretmiştir.² Çok yönlü bir âlim olan Ebü's-Şeyh'in çeşitli alanlarda müellefâtı vardır ve bunlardan önemli bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Onun kıymetli eserlerinden biri şüphesiz *Kitâbü'l-Azame* adlı eseridir. *Kitâbü'l-Azame*'nin özelliklerinden biri, kendinden sonra yazılan değişik türdeki eserlere kaynaklık etmesidir. Kur'an ilimleri başta olmak üzere hadis, fıkıh, kelam, ahlak, tarih, ricâl, mevzuat, tahrîc gibi birçok alanda önemli etkileri olmuştur. *Kitâbü'l-Azame*'nin İslâm literatürü içindeki yeri ve önemini gösteren ilmî bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu çalışmada *Kitâbü'l-Azame*'nin İslâm literatürüne etkileri örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmış ve elde edilen bilgiler bir araya getirilerek betimsel tahliller yapılmıştır. Çalışmada kitaplarda kaynak olarak gösterilen rivayetlerle *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetler karşılaştırılmıştır. Örnek olarak verilen rivayetlerin Arapça ve tercümelere verilmiş, bazen metinlerinde ihtisarlar yapılmıştır.

1. Ebü's-Şeyh ve *Kitâbü'l-Azame* Adlı Eseri

1. 1. Ebü's-Şeyh

1. 1. 1. Hayatı

Ebü's-Şeyh'in tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-İsfahânî el-Ensârî'dir.³ Lakabı Ebû Muhammed'dir. İslam literatürde genellikle Ebü's-Şeyh, İbn Hayyân,

¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 1/105.

² Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyâd: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd, 2. Basım, 1411/1991), 2/21.

³ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Zikru ahbâri Asbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasen (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990), 2/51; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/387-388; Ali Yardım, "Ebü's-Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/343-344.

Ebû Muhammed İbn Hayyân isimleriyle maruftur.⁴ Aslen İsfahanlı olan Ebü's-Şeyh, İslam bilginleri arasında övgüyle anılmıştır. Onun hakkında “imam, hâfız, sâdık, İsfahan muhaddisi, ârif, sâlih, alem, ulemâ-i âmilînden biri, âbid, kânit, sebt, mutkîn, sika, me'mûn, sâhib-i sünnet, müfessir ve müverrih” gibi nitelermeler yapılmıştır.⁵ 274/887 ile 369/979 yılları arasında yaşayan Ebü's-Şeyh “muammer” muhaddislerdendir.⁶

Ebü's-Şeyh, ilmî faaliyetlerle iştigal eden bir ailede dünyaya gözünü açmıştır. Babası Muhammed b. Ca'fer, kardeşi Abdurrahmân b. Muhammed, annesi tarafından dedesi Mahmûd b. Ferec (ö. 284/897) o dönemin muhaddis âlimlerindendi.⁷ Babasından çok sayıda rivayette bulunmuştur. Ebü's-Şeyh önce İsfahan bölgesindeki âlimlerden tahsilini yapmıştır. 26 yaşına girdiğinde geleneğe uyarak rihleler yapar; Irak, Rey, Bağdat, Vâsıt, Musul, Ahvâz, Harrân, Hicâz gibi o devrin önemli ilim merkezlerini dolaşır.⁸ Medine'ye olan bir seyahatinde kendisine Taberânî (ö. 360/971) ve İbnü'l-Mukrî (ö. 381/991) arkadaşlık etmiştir.⁹

Ebü's-Şeyh'in amelî konularda herhangi bir mezhebe bağlı olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Rıdâullah el-Mübârekfûrî (ö. 2003) “Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, malum dört mezhepten birine bağlı değildi; o, (mezhep) imamlarından hiç birini taklit etmedi” demiştir.¹⁰ İtikadda ise Ehl-i sünnet ve'l-cemâat üzere idi;¹¹ o, itikad konularında selef-i sâlihîn gibi

⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Zikru ahhâri Asbahân*, 2/51; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye), 3/945; a.mlf., *Siyer*, thk. Şuayb el-Arnaut-Ekrem el-Bûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1404/1984), 16/276-279; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî), 6/114; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/387-388; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343-344.

⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/945; a.mlf., *Siyer*, 16/276-279; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Zikru ahhâri Asbahân*, 2/51; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaut-Mahmûd el-Arnaut (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1410/1989) 4/546; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, trc. Abdulhalim en-Neccâr (Kâhire: Dâru'l-Mearif, 1959), 3/226; 4/43; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Azame*, thk. Rıdâullah b. Muhammed b. İdrîs el-Mübârekfûrî (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1988), 1/51.

⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Esbahân ve'l-vâridîne ileyhâ*, thk. Abdulfâfir Abdülhak el-Hüseyn el-Belûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 1/66; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Zikru ahhâri Asbahân*, 2/83; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî et-Teymî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1371/1952), 8/292.

⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, thk. Fuad es-Seyyid (Beyrût: Dâru'l-Kütübîl-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985), 2/132; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî, *Ahlâku'n-nebî ve âdâbühu*, thk. Sâlih b. Muhammed el-Veniyyân (Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1998), 30.

⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/400-401; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/974.

¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/92.

¹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/83.

düşünüyor, usul ve yaklaşımda onları izliyordu. Ebü's-Şeyh Ehl-i sünnet imamları arasında sayılmıştır.¹²

1. 1. 2. İlmî Şahsiyeti

Ebü's-Şeyh'in ilimle iştigal eden bir aile içinde dünyaya gelmesi, ona küçük yaşlardan itibaren ilimle hemhâl olma imkânı vermiştir. Keza onun fitraten ilme olan istek ve yatkınlığı ve beldesinde tasnif sahibi ilim adamlarının oluşu da büyük bir âlim olarak yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Ebü's-Şeyh müellefât sahibi ve İslâmî ilimlerde râsih hocalardan ilim tahsil etmiştir. Ebü's-Şeyh *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinde 250 civarında hocasının adını zikretmiştir.¹³ Nâyif b. Salâh el-Mansûrî bir çalışmada onun 494 kadar şeyhini tespit etmiş, geniş bir şekilde ricâl bilgilerini vermiştir.¹⁴ Tasnifât sahibi birçok talebesi bulunmaktadır.¹⁵ Ebü's-Şeyh uzun ömrü içinde birçok kimseye ilim öğretmenin yanında önemli eserler de telif etme imkânı bulabilmiştir. Kaynaklar onun elliden fazla eser yazdığını haber vermektedir. Ancak eserlerinden bazıları bize ulaşamamıştır.

1. 2. Kitâbü'l-Azame

1. 2. 1. Genel Bilgi

Bazı kaynaklarda kitabın adı *el-Azame*, *Kitâbü'l-Azame*, *Kitâbü Azametillah* ve *mahlûkâtih*, *Kitâbün fî azametillâh* ve *mahlûkâtih* şeklinde zikredilmiştir.¹⁶ Hangi tarihte yazıldığı bilinmemektedir. Yazılış maksadının çeşitli rivayetlerle Allah'ın kudret ve azametinin Ehl-i sünnet çerçevesinde anlatılması olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphanelerde çok sayıda yazmaları bulunan eser, birkaç kez tahkik, tahrîc ve talîk çalışmaları yapılarak yayımlanmıştır. En güzel ve geniş çalışmanın Mübârefkûrî tarafından yapılmış olduğu

¹² Zehebî, Ebü's-Şeyh'i Ehl-i sünnet imamları arasında zikretmiştir. Bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî, *el-Ulûv li Aliyyi'l-Ğaffâr*, nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd (Riyâd: Mektebetü Advâi's-Selef, 1. Basım, 1995), 229.

¹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/81-85.

¹⁴ Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî, *Bülûğu'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi's-Şeyh el-İsfahânî* (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2012). Ayrıca bkz. Hüseyin Sıcak, "Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2022), 163.

¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Muhammed Akdoğan, "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/7, (2017), 584; Sıcak, "Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri", 163.

¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/278; Yûsuf b. et-Tagrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1932), 4/136; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyâd: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/404; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

görülmektedir. Onun çalışması, 5 cilt olarak 1988 yılında Riyâd'da basılmıştır. Mustafa Âşûr ve Mecdî es-Seyyid İbrahîm tarafından yapılan diğer bir çalışma 1991 senesinde Kahire'de tek cilt olarak basılmıştır. Bir başka çalışma da Muhammed Fâris tarafından yapılarak 1994 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Ayrıca *Kitâbü'l-Azame* üzerine Abdülvâsi el-Yemenî tarafından zevâid çalışması yapılmıştır. Yusuf Ay tarafından *Kitâbü'l-Azame*'deki rivayetlerin değerlendirilmesine yönelik bir doktora çalışması yapılmış ve aynı yıl içinde (2022) yayımlanmıştır.

Muhteva ve şekil yönü ile konusunda tek eser olması, içinde *infirâd* eden çok sayıda rivayetler barındırması, farklı tarîklerin cem edilmesi, tefsir rivayetlerinin çok fazla oluşu, tarihî bilgilerden söz etmesi, bâb başlıklarının akaid mevzularına göre düzenlenmesi *Kitâbü'l-Azame*'nin önemli özellikleri olarak zikredilebilir.

1. 2. 2. Muhtevası

Kitâbü'l-Azame konu başlıklarına göre telif edilmiştir. Eserin ana teması Allah'ın azamet ve kudretinin rivayetlerde gelen bilgilerle delillendirilmesidir. Kitapta Allah'ın zât, esmâ ve sıfatları selef-i sâlihînin yaklaşımıyla ele alınmıştır. İlk bâblarda “tefekkür” üzerinde durularak, tefekkür sahasının mahlûkat olduğu ve Yüce Allah'ın zâtı hakkında tefekkür edilmemesi gerektiği hususları önemle vurgulanmıştır. Kitap 51 bâb olarak düzenlenmiştir. Bâblar altında örneklendirilen bilgiler isnadlı olarak verilmiştir. İsnadlarda *حَدَّثَنَا، حَدَّثَنِي، أَخْبَرَنَا،* edâ sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir. Ebü's-Şeyh'in kendisinden hadis aldığı hocalarının çoğu sika ravilerden olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Eserde muallak rivayetlere de yer verilmiştir.¹⁸ Rivayetler içinde sahîh, hasen ve zayıf olanları vardır.¹⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de çok sayıda mevzû ve isrâiliyyât rivayet de bulunmaktadır.²⁰ Mübârekfûrî'nin tespitine göre 1303 kadar rivayet yer almıştır. İsnadlarda tahvîl rumuzu da kullanılmıştır.²¹

¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/152.

¹⁸ *Kitâbü'l-Azame*'deki 56, 242, 270, 297, 299, 395 nolu rivayetler muallak yer almıştır.

¹⁹ % 35-40 oranında bir rivayet grubunun sahih olduğu bilinmektedir. Bkz. Yusuf Ay, *Ebü's-Şeyh el-İsfehâni'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 250.

²⁰ Tespitlerimize göre *Kitâbü'l-Azame*'de 50 civarında mevzu, 100 civarında da isrâiliyyât türü rivayet bulunmaktadır. 157 nolu “إِنَّ لِلَّهِ لَوْحًا أَحَدٌ وَجْهِيهِ بِأَفْوَتَةٍ وَالْوَجْهُ الثَّانِي زُمْرُودَةٌ خَضْرَاءُ” şeklinde gelen rivayet mevzû, 32 nolu “كُلُّ سُكُوتٍ لَيْسَ فِيهِ تَفَكُّرٌ فَهُوَ سَهْوٌ” rivayet de isrâiliyyât olduğu tespit edilmiştir.

²¹ 264 nolu rivayet isnadında tahvil rumuzu kullanılmıştır.

Kitâbü'l-Azame'nin İslâmî literatür içindeki konumuna dair farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Hadis rivayet tekniği üzere yazıldığından ve hadis rivayetlerini içerdiğinden dolayı *Kitâbü'l-Azame*'yi hadis kitapları içinde değerlendirmek mümkündür. Konu başlıklarına bakıldığında daha ziyade akaid konularının ele alındığı görünmektedir.²² Bu itibarla onu akaid ve kalam eserleri arasında değerlendirenler olmuştur.²³ Selef-i sâlihîn ve hakîm zatların sözlerine sıkça yer vermesinden dolayı sûfî eserler arasında zikredenler vardır.²⁴ *Kitâbü'l-Azame*'nin muhteva zenginliği onun çok farklı eserlere kaynaklık etmesine imkân sağlamıştır. Tefsir kitapları başta olmak üzere İslâmî ilimlerin her birinde ondan alıntılar yapılmış olduğunu görmekteyiz.

1. 2. 3. Eleştiriler

İslam literatürü içinde önemli bir yere sahip olan *Kitâbü'l-Azame*, teknik ve ilmî yönden tenkide maruz kalmıştır. Bazı bâblarında düzensizlik görülmektedir. Bâbların bir kısmı tekrarlanmıştır.²⁵ Konulara uygun gelecek rivayetlerin seçiminde de düzensizlik görülmektedir. Örneğin *göklerdeki ve yerdeki meleklerin zikri* başlığı altında Cebrâîl (as) ile ilgili rivayetlere yer verilmiştir.²⁶ Sened ve metni aynı olan tekrar rivayetler vardır.²⁷ Mevzû' rivayetlere çokça yer verilmiştir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Süyûtî (ö. 911/1505), İbn Arrâk (ö. 963/1556) ve Ali el-Kâri (ö. 1014/1605) gibi âlimler mevzûât kitaplarına *Kitâbü'l-Azame*'den alıntılar yaparak çeşitli uydurmalara örnekler vermişlerdir.²⁸ Keza *Kitâbü'l-Azame*'de İsrailiyât rivayetleri de hayli çoktur.²⁹ Üc b. Unuk kıssası gibi hayal ürünü anlatılara yer verilmiştir.³⁰

2. *Kitâbü'l-Azame*'nin İslâmî Literatüre Etkisi

²² Allah'ın azamet ve kudreti, Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeme, Allah'ın vahdâniyyetini ma'rifet, Allah'ın af ve mağfireti, arş, Yüce Allah'ın kullarına perdelenmesi, melekler, cinler, ruh gibi itikada müteallik bazı meseleler konu başlıklarında zikredilmiştir.

²³ Zehebî, *el-Ulûv*, 229.

²⁴ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 1/404.

²⁵ 4-8. bâblara bakıldığında bu durum görülecektir. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/147-148.

²⁶ 342, 343, 344, 345, 348, 349 nolu rivayetler örnek olarak verilebilir. Bu rivayetler 16 veya 19. Bâblar altında zikredilebilirdi. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/147-148.

²⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/384-385.

²⁸ Örneğin 43, 72, 157, 263, 298, 503, 588, 609, 639, 640, 796, 1045, 1210, 1253, 1254, 1285 nolu rivayetler İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevdûât*'in'da zikredildiği tespit edilmiştir.

²⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de 80'in üzerinde İsrailiyât bulunmaktadır. 32, 38, 55, 80, 85, 87, 123, 159, 191, 195, 224 nolu rivayetler örnek olarak verilebilir.

³⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1519-1521, (No. 989-991).

Bir eserin kıymetini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri şüphesiz ki ondan iktibasların yapılmasıdır. Bu değerlendirmeye göre *Kitâbü'l-Azame*'nin kıymetli bir eser olduğu açıktır. Zira çok sayıda İslâm âlimi ondan iktibaslarda bulunmuştur. İktibasta bulunanlar arasında mütekaddimîn dönemi âlimler olduğu gibi son dönem âlimler de bulunmaktadır. Verdiğimiz örneklerde müellifler genelde *Kitâbü'l-Azame* ismini zikredilerek referansta bulunmuşlardır. Şimdi bu iktibaslardan bazılarını çeşitli branşlar başlığı altında zikrederim:

2. 1. Tefsir ve Kur'ân ilimleri

Gerek tefsir kitaplarında gerekse Kur'ân ilimleriyle ilgili diğer eserlerde *Kitâbü'l-Azame*'den nakiller yapıldığı görülmektedir. İçinde çok sayıda ayetin bulunması ve bu ayetlerin tefsirlerine yer verilmesi *Kitâbü'l-Azame*'yi tefsir ve Kur'ân ilimleri açısından önemli kılmaktadır. Bundan dolayı olacak ki onu tefsir kitapları arasında addedenler olmuştur. *Kitâbü'l-Azame*'den iktibas eden bazı tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair eserler:

1. *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*

Müteahhirîn döneminde yazılmış en önemli rivayet tefsirlerinden biri hiç şüphesiz Süyûtî'nin derlediği *ed-Dürrü'l-mensûr*'dür.³¹ *ed-Dürrü'l-mensûr*'un en önemli kaynaklarından biri *Kitâbü'l-Azame* olarak görülmektedir. “الْجَنُّ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَيَأْكُلُونَ وَيَشْرَبُونَ” Dahhâk (ö. 105/723) şöyle demiştir: “Cinler, cennete girecekler ve orada yiyip içeceklerdir.”³² “ وَأَخْرَجَ أَبُو الشَّيْخِ فِي ” “العظمة عَن قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجَبَّالِ يَسْبَحْنَ وَالطَّيْرَ قَالَ يَصْلِينَ مَعَ دَاوُدَ إِذَا صَلَّى” *el-Azame* adlı eserinde tahrir ettiğine göre ‘Dâvûd ile beraber tesbih etmek için³³ dağları ve kuşları ona musahhar kıldık³⁴ ayetinin tefsiri ile alakalı olarak Katâde (ö. 117/735) şöyle demiştir: ‘Dâvûd (as) namaza durduğunda onunla beraber namaz kılarlardı.’³⁵

2. *Lübâbü'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*

³¹ *Kitâbü'l-Azame*'den 300 civarında rivayet *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da nakledilmiştir. Bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tesfîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1424/2003), 16-17/1690.

³² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, En'âm 132, 3/360; Ebü's-Seyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1696, (No. 1150)

³³ Mahlûkatın tesbîhâtının keyfiyetine dair farklı görüşler bulunmaktadır. İslam âlimlerinden bazıları tesbîhâtın hakikat, bazıları da mecaz olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. Nazife Vildan Güloğlu, “Tefsir Geleneğinin Gökle ve Yerine İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine bir değerlendirme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 949-959.

³⁴ Enbiyâ, 21/79.

³⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Enbiyâ 79, 5/650; Ebü's-Seyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1703, (No. 1157).

“المشركون إنما هذا كلام يوشك أن ينفذ فنزل ولو أن ما في الأرض الآية” Katâde şöyle demiştir: “Müşrikler ‘Bu kelamın bitmesi yakındır’ dediler. Arkasından ‘Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsaydı...’³⁶ ayeti nazil oldu.”³⁷

3. *el-İklîl fi İstinbâti't-Tenzîl*

“إن الله لو أغفل شيئاً لأغفل الذرة والخرذلة والبعوضة” Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) anlattığına göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Şayet Yüce Allah bir şeyden gafil olsaydı karınca, hardal ve örümcek (gibi cüssece küçük şeyler)den gafil olması gerekirdi.”³⁸

4. *Rûhu'l-Meânî*

“حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ قَالَ الْحِجَابُ حِجَابٌ مِنْ يَأْقُوتِ أَخْضَرَ مُحِيطٌ بِالْخَلَائِقِ فَمِنْهُ اخْضَرَّتِ السَّمَاءُ الَّتِي يُقَالُ لَهَا ” السَّمَاءُ الْخَضْرَاءُ وَاخْضَرَ الْبَحْرُ مِنَ السَّمَاءِ فَمِنْ تَمَّ يُقَالُ الْبَحْرُ الْأَخْضَرُ ” Ka'bü'l-Ahbâr (ö. 32/652) “Nihayet güneş batınca” ayetini açıklarken şöyle demiştir: “Ayette zikredilen ‘hicâb’, varlıkları ihata eden mavi yakuttan bir perdedir. Bu hicâb sebebiyle gökyüzü mavi olmuştur ve ona bu yüzden ‘mavi gökyüzü’ denmiştir. Denizler de gökyüzü nedeniyle mavi olmuştur, bu nedenle ona ‘mavi deniz’ denilmiştir.”³⁹

5. *Tefsîru'l-Menâr*

“أن اليهود أتت النبي صلى الله عليه وسلم، فسألته عن خلق السموات والأرض فقال خلق الله الأرض في يومين ” İbn Abbâs (ö. 68/687) şöyle demiştir: “Yahûdiler’den bazıları Hz. Peygamber’e (sav) geldiler, göklerin ve yerin yaratılışını sordular. Hz. Peygamber (sav) cevaben şöyle buyurdu: “Alla Teâlâ arzı Pazar ve Pazartesi olmak üzere iki günde yarattı...” Bu rivayeti Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de tahric etmiştir.⁴⁰

6. *Edvâü'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*

³⁶ Lokmân, 31/27.

³⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, nşr. Ahmed Abdü's-Şâmî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 154; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/504, (No. 166).

³⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl*, thk. Seyfeddîn Abdülkâdir el-Kâtib (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981) 11-12; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/533, (No. 187).

³⁹ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410), 12/184; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1394, (No. 911)

⁴⁰ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990), 8/328; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1362, (No. 878)

“لآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ قَالَ لِّلْمُتَعَبِّينَ”⁴¹ “İşte bunda görebilenler için ibretler vardır”⁴¹ ayetinin tefsiri ile ilgili (Katâde) şöyle demiştir: “İbret alanlar için.”⁴²

7. et-Tefsîru'l-Mazharî

“وفيه فينفع فيه اى في الصور ثلث نفحات الاولى نفخة الفرع والثانية النفخة الصعق والثالثة النفخة القيام الى رب العالمين” Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de (Sûr'un çeşitleri ile ilgili olarak) Ebû Hureyre'den uzunca merfû' bir hadis rivayet etmiştir. Bu rivayette şöyle geçmektedir: “Ona yani Sûr'a üç defa üflenecektir: Birincisi feza nefhası, ikincisi saik nefhası, üçüncüsü de Âlemlerin Rabbine kıyam (insanların dirilme) nefhasıdır.”⁴³

8. et-Tefsîru'l-Münîr

“أن أبا بكر الصديق ذكر ذات يوم القيامة والموازين والجنة والنار فقال وددت أني كنت خضراء من هذه الخضر”⁴⁴ “تأني على بھمة تأكلني وأني لم أخلق فنزلت ولمن خاف مقام ربه جنتان” Atâ'dan (ö. 114/732) şöyle nakledilmiştir: “Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634) bir gün kıyamet gününü, terâzileri, cennet ve cehennem (gibi hususları) hatırladı/zikretti ve ardından şöyle dedi: ‘İsterdim ki ben şu otlaklıkta bir yeşillik olaydım bir hayvan gelip beni yeseydi ve ben (kendisine hesap sorulacak bir insan olarak hiç) yaratılmasaydım!’ Ardından ‘Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vardır’⁴⁴ ayeti nazil oldu.”⁴⁵

9. el-Esâs fi't-Tefsîr

“إن الله سبحانه وتعالى لو أغفل شيئا لأغفل الذرة والخرذلة والبعوضة” Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'sinde Ebû Hureyre'den (ra) naklettiğine göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Şayet Yüce Allah bir şeyden gafil olsaydı karınca, hardal ve örümcekten gafil olması gerekirdi. (Allah Teâlâ hiçbir şeyden gafil değildir.)”⁴⁶

⁴¹ Hicr, 15/75.

⁴² Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şinkîtî, *Edvâü'l-beyân fi îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/287; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/306, (No. 49)

⁴³ Kâdî Muhammed Senâullah el-Pânîpatî, *et-Tefsîru'l-mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412), 6/241; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/821, (No. 386).

⁴⁴ Rahmân, 55/46.

⁴⁵ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1991), 27/223. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/307, (No. 51).

⁴⁶ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1424/2003), 3/525-526; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/533, (No. 187).

2. 2. Hadis İlimleri

“İsfahan muhaddisi” olarak nitelendirilen Ebü's-Şeyh'in Tasnif ettiği eserleri ile hadis ilmine önemli katkıları olmuştur. Konularının zengin oluşu ve hadis tekniği ile yazılmasından dolayı hadis kitaplarında *Kitâbü'l-Azame*'den çok sayıda rivayet nakledilmiştir. O kitaplardan bazıları şöyledir:

1. *el-İmtâ' bi'l-Erbaîn el-Mütebâniyeti's-Semâ*

“إن في السماء ملكا يُقال له إسماعيل” Ebü Saîd'den (ö. 74/693) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Semâda, kendisine İsmâîl denilen bir melek vardır.”⁴⁷

2. *İrşâdü's-Sârî*

“بلغني أن أقرب الخلق من الله تعالى إسرائيل العرش على كاهله” Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de Vüheyb b. Verd'in (ö. 153/770) şöyle dediğini nakletmiştir: “Bana gelen bilgilere göre mahlûkat içinde Allah Teâlâ'ya en yakın olanı İsrâfîl'dir. Arş onun omuzundadır...”⁴⁸

3. *Fethu'l-Bârî*

“وقد اشتَمَلَ كِتَابُ الْعِظْمَةِ لِأَبِي الشَّيْخِ مِنْ ذِكْرِ الْمَلَائِكَةِ عَلَى أَحَادِيثٍ وَأَثَارٍ كَثِيرَةٍ فَلَيْطَلُبَهَا مِنْهُ مَنْ أَرَادَ الْوُقُوفَ عَلَى ذَلِكَ وَفِيهِ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ إِذَا نَزَلَتْ عَلَى رَأْسِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَزَلَتْ عَلَى رَأْسِهِ وَتَحْتَهُ الْعَرْشُ وَتَحْتَهُ الْجَنَّةُ وَتَحْتَهُ الْهَوَاءُ يَخْفِقُ بِهَا سَحَرُ كُلِّ لَيْلَةٍ سَبْحًا” Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'si birçok hadis ve eserden nakillerle meleklerin zikrini ihtiva etmektedir. Meleklerle ilgili vukûf sahibi olmak isteyen oradan öğrensin! Onda Hz. Ali'den gelen bir rivayet vardır...”⁴⁹

4. *Câmiu'l-Ehâdis*

“إن لله ديكا برائه في الأرض السفلى وعنقه مثنى تحت العرش وجناحاه في الهواء يخفق بهما سحر كل ليلة سبحوا” Ebü's-Şeyh'in *Azame*'de Sevbân'dan (ö. 54/674) aktardığına göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ'nın bir horozu vardır ki onun pençeleri yerin en alt katında, ibikli boynu arşın altında, kanatları da

⁴⁷ Ebü'l-Fadl Şahâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İmtâ' bi'l-erbaîn el-mütebâniyeti's-semâ*, thk. Ebü Abdillâh Muhammed b. Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfi (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997), 105-107; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/861, (No. 402).

⁴⁸ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastalâni, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323), 58-59; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/845, (No. 393).

⁴⁹ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Fuad Abdülbâki (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379), 6/308.

havadadır. Her gece seher vakti 'Kuddûs ve Rahmân olan; kendisinden başka ilah bulunmayan Rabbimizi tesbîh edin' diyerek kanatlarını çırpır.”⁵⁰

5. *Cem'u'l-Cevâmi'*

تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ بَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ إِلَى كُرْسِيِّهِ سَبْعَةَ آلَافِ سَنَةٍ نُوْرٌ وَهُوَ فَوْقَ “ذَلِكَ” İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Her bir şeyde tefekkür edin ancak Allah Teâlâ'nın zâtı hakkında tefekkür etmeyin. Yedinci semâ ile kürsüsü arasında yedi bin nûr vardır. O da bunların fevkindedir.”⁵¹

6. *el-Hasâisu'l-Kübrâ*

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ سَاجِدًا بِمَكَّةَ فَبَجَاءَ ابْلِيسَ فَأَرَادَ أَنْ يَطَّأَ عُنُقَهُ فَنَفَحَهُ جَبْرَائِيلُ نَفْحَةً فَمَا اسْتَقْرَرَتْ “قدماء حتى بلغ الأُردن” Enes'in naklettiğine göre “Hz. Peygamber (sav) Mekke'de secde ediyordu. İblîs yanına geldi; omuzuna basmak istedi. Cibrîl ona öyle bir darbe indirdi ki (ayakları yerden kesildi ve havada uçmaya başladı). Tâ Ürdün'e ulaştınca ancak ayakları üzerinde durabildi.”⁵²

7. *Mirkâtü's-Suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*

“إذا أراد الله أن يطلع الشمس من مغربها أدارها بالقطب فجعل مشرقها مغربها ومغربها مشرقها” Ka'bü'l-Ahbâr şöyle demiştir: “Allah Teâlâ güneşi batıdan doğdurmak istediği zaman kutupla onu döndürecektir. Bu durumda meşriki mağribde, mağribi de meşrikde kılacaktır.”⁵³

8. *el-Mevâhibü'l-Ledünniye*

وَرَبِيزَايَ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ فَجَبْرَائِيلُ وَمِيكَائِيلُ الْحَدِيثُ. وَرَوَى النِّقَاشُ أَنَّ إِسْرَائِيلَ أَوَّلَ مَنْ سَجَدَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَجُورِي “بِوَلَايَةِ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ. وَفِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ لِأَبِي الشَّيْخِ ابْنِ حَيَّانَ مِنْ ذَلِكَ الْعَجَبِ الْعَجَابِ 279/892) Ebû Saîd'den merfû' olarak aktardığına göre Resûlüllah (sav) şöyle buyurmuştur:

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Câmiu'l-ehâdis*, dzl. Abbâs Ahmed Sakar-Ahmed Abdülcevâd (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 14414/1994), 3/137, (No. 7755); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1005, (No. 525).

⁵¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, thk. Muhtar İbrahim el-Hâic (Mısır: Dâru's-Seâde, 2. Basım, 1426/2005), 4/408, (No. 398/12835); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/212, (No. 2). Süyûtî *el-Câmiu'l-Kebîr*'inde çok sayıda *Kitâbü'l-Azame*'den rivayette bulunmuştur.

⁵² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Hasâisu'l-kübrâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/187; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1675, (No. 1116). *el-Hasâisu'l-Kübrâ*'da çok sayıda *Kitâbü'l-Azame*'den rivayetler vardır.

⁵³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Mirkâtü's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Şâib Şerîf (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2016), 3/1082.

'Benim semâ ehlerinden iki vezirim vardır. Onlar Cibrîl ve Mîkâîl'dir.' Nakkâş'ın rivayet ettiğine göre İsrâfil, melekelerden Hz. Âdem'e ilk secde eden kimsedir ve bu sebepten levh-i mahfûzun velâyetiyle ödüllendirilmiştir. Ebü's-Şeyh İbn Hayyân'ın *Kitâbü'l-Azame*'sinde bu tarz bilgilerden harika ve acaip olanları vardır."⁵⁴

9. *Kenzü'l-Ummâl*

"خزائن الله الكلام فإذا أراد شيئا أن يقول له كن فيكون" Ebû Hureyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah'ın hazineleri kelamdır; O, bir şey arzuladığında 'Ol' der, o da oluverir."⁵⁵

10. *İrvâü'l-Ğalîl*

"قال إبليس كل خلقك بينت رزقه ففيما رزقي قال فيما لم يذكر اسمي عليه" "İblîs şöyle dedi: '(Yâ Rabbi!) Her varlığın rızkını lütuf ve ihsan ettin, peki benim rızkım nerede?' Allah Teâlâ: 'Senin rızkın üzerine ismim zikredilmeyen şeylerdedir' buyurdu."⁵⁶

11. *Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha*

"بِئْسَ اللَّيْلَةَ أَقْرَأُ عَلَى الْحَيِّ رُفَقَاءَ بِالْحُجُوجِ" Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Dün Hacûn denilen yerde gece boyunca bir zümre cine *Kur'ân-ı Kerîm* okudum."⁵⁷

12. *Hâşiyetü's-Sindî*

"أَنَّ اسْمَهُ عِزْرَائِيلُ" Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: "Ölüm meleğinin ismi Azrâîl'dir."⁵⁸

13. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi's-Sağîr*

⁵⁴ Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniye bi'l-minahi'l-Muhammediyye* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye), 2/478.

⁵⁵ Alâeddîn Ali el-Mutteki b. Husâmeddîn el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1405/1985), 10/363, (No. 29828); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/488-489, (No. 155).

⁵⁶ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *İrvâü'l-ğalîl fi tahrîci ehâdîsi Menâri's-Sebîl* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1985), 2/325; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1683, (No. 1134).

⁵⁷ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2002), 7/635, (No. 3209); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1664, (No. 1104).

⁵⁸ Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî* (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986), 4/117-118, (No. 2089); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/889, (No. 439).

ما صيد صيد ولا قطعت شجرة إلا بتضييع من التسبيح لَكِنَّ لَهُ شَوَاهِدٌ وَمَا أَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ مَا أَخَذَ طَائِرٌ وَلَا “حوت الا بتضييع التَّسْبِيحِ” Hz Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Bir av avlandı ve bir ağaç kesildi ise bu ancak tesbihlerini kestikleri sebebiyle başlarına gelmiştir.’ Bu rivayet üzerine niza edilmiştir. Fakat bu rivayetin şevâhidi vardır... Ebü’s-Şeyh’in tahrir ettiği rivayet şöyledir: ‘Bir kuş veya bir balık avlandı ise bu ancak tesbihlerini kestikleri sebebiyle olmuştur.’”⁵⁹

14. Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd

“إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يُطْلِعَ الشَّمْسَ مِنْ مَغْرِبِهَا أَدَارَهَا بِالْقُطْبِ” Ka'bü'l-Ahbâr şöyle demiştir: “Allah Teâlâ güneşi batıdan doğdurmak istediği zaman kutupla onu döndürecek...”⁶⁰

15. el-Medrec ile'l-Müddrec

أَنَّ اللَّهَ يَنْشِئُ السَّحَابَ فَيَنْطِقُ أَحْسَنَ النَّطْقِ وَيُضْحِكُ أَحْسَنَ الضَّحِكِ قَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدِ الْمَنْطِقِ الرَّعْدُ “والضحك البرق” Ebû Zer el-Gifârî'den (ö. 32/653) aktarıldığına göre o şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini duydum: “Muhakkak ki Allah bulutları inşâ eder/meydana getirir. Böylece O, en güzel şekilde konuşur ve en güzel şekilde güler.’ İbrâhîm b. Sa'd (ö. 183/799) bunu şöyle izah etmiştir: ‘Buradaki konuşmak gök gürültüsü, gülmek de şimşek çakmak manasındadır.’”⁶¹

2. 3. Fıkıh

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'sinde zikredilen bazı rivayetlerin çeşitli fıkıh kitaplarında delil olarak kullanıldığı olmuştur. Ondan iktibasta bulunan bazı fıkıh kitapları şöyledir:

1. el-Hâvî li'l-Fetâvâ

“مَا صِيدَ صَيْدٌ وَلَا عُضِدَتْ عِضَاءٌ وَلَا قُطِعَتْ وَشَيْخَةٌ إِلَّا بِقَلَّةِ التَّسْبِيحِ وَأَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ مِنْ” Hz Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Avlanan bir av hayvanı, kesilen bir çalılık, koparılan bir kök ancak az tesbîh etmeleri sebebiyle (kendi

⁵⁹ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcülârifin el-Münâvî, *et-Teysîr bi şerhi'l-Câmiî's-Sağîr* (Riyâd: Mektebetü'l-İmâmî's-Şâfiî, 3. Basım, 1988), 2/351; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1735, (No. 1209).

⁶⁰ Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar el-Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd ve maahû Hâşiyetü İbni'l-Kayyim* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415), 11/287; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1153, (No. 634).

⁶¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Medrec ile'l-müddrec*, thk. Subhî el-Bedrî (Küveyt: ed-Dâru's-Selefiyye), 44; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1244, (No. 718).

ölümlerine sebep olmuşlardır).' Ebü's-Şeyh bu rivayeti *Kitâbü'l-Azame*'de İbn Avn b. Mihrân tarîkiyle Ebû Bekir'den mevkûf olarak tahrir etmiştir.⁶²

2. Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc

“كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ، فَمَرَرْنَا بِشَجَرَةٍ فِيهَا فَرْخَا حُمْرَةٌ فَأَخَذْنَاهَامَا فَجَاءَتِ الْحُمْرَةُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهِيَ تَقْرِشُ يُعْنِي تَقْرُبُ مِنَ الْأَرْضِ وَتُرْفَرِفُ بِجَنَاحِهَا فَقَالَ مَنْ فَجَعَ هَذِهِ بِفَرْخَيْهَا قَالَ رَدُوهُمَا فَرَدَدْنَاهُمَا إِلَى مَوْضِعِهِمَا” Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) şöyle anlatır: “Resûlullah (sav) ile beraber bir seferde idik. Bir ağaca rast geldik, ağaçta iki kayakuşu yavrusu vardı. Onları yerinden aldık. Anne kayakuşu kanatlarını yayararak yani yere yakınlaşarak ve kanatlarını çırparak Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber 'İki yavrusunu alarak bu kuşu üzen kimdir?' diye sordu. Biz de 'Biz' dedik. 'Yavruları yerine koyunuz' buyurdular. Biz de kuşları yerlerine koyduk.”⁶³

3. el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvel'İmâm eş-Şevkânî

“إن أول شيء خلقه الله القلم فقال له اكتب قال يا رب وما أكتب قال اكتب القدر فجرى من ذلك اليوم بما هو” Abdullah b. Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Yüce Allah'ın yarattığı ilk şey Kalem'dir. Allah Kalem'e 'Yaz' buyurdu. Kalem de 'Ne yazayım?' dedi. Allah 'Kaderi yaz' buyurdu. Bu günden kıyametin kopmasına kadar olacak şeyler cereyan etti. Sonra Kitap dürüldü ve Kalem kaldırıldı.”⁶⁴

2. 4. Kelam ve Akaid

Ebü's-Şeyh Ehl-i sünnet imamlarından biri sayılmaktadır. Bu itibarla eserlerini Ehl-i sünnet itikadı ve Ehl-i hadis geleneği usulünce yazmıştır. *Kitâbü'l-Azame* imanî konulara dair önemli bilgiler içermektedir. Bu itibarla da daha çok akaid ve kelam kitapları arasında kabul edilmiştir.⁶⁵ Akaid ve kelam kitaplarında ondan nakiller yapılmıştır.

1. el-Buhûru'z-Zâhire fî Ulûmi'l-Âhire

⁶² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, 1/464; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1737, (No. 1212).

⁶³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984), 8/126.

⁶⁴ Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemenî eş-Şevkânî, *el-Fethu'r-rabbânî min fetâve'l-îmâm eş-Şevkânî*, thk. Muhammed Subhî (San'a: Mektebetü'l-Cîli'l-Cedîd), 12/6197; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1380, (No. 897).

⁶⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/115-131.

“خلق الله الموت كبشًا أملحًا مستترًا بسواد وبياض وبهذه الآثار عُرف أن الموت جسم خلق في صورة كبش لا “ عرض Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Allah Teâlâ ölümü siyah ve beyaz pek güzel bir koç şeklinde yaratmıştır...’ İşte bu âsar ile bilindi ki ölüm, koç şeklinde mahlûk bir cisimdir, araz değildir.”⁶⁶

2. *el-Ulûv*

“ قَالَ مُحَدَّثُ أَصْبَهَانَ مَعَ الطَّبْرَانِيِّ أَبُو مُحَمَّدَ بْنِ حَيَّانَ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ لَهُ ذَكَرَ عَرْشَ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى “ “Taberânî ile birlikte “İsfahan Muhaddisi” olarak bilinen Ebû Muhammed b. Hayyân (rh) *Kitâbü'l-Azame*'sinde Allah Teâlâ'nın arşının ve kürsüsünün ve her ikisinin yaratılışının büyüklüğünün ve Allah'ın arş üzerine ulüvvünün zikri (diye başlık atmış) ve bu konuda birçok hadis serdetmiştir.”⁶⁷

3. *İctimâu'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye*

“ قَالَ فِي كِتَابِ الْعِظْمَةِ ذَكَرَ عَرْشَ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَتَعَالَى وَكَرْسِيَهُ وَعِظْمَهُ خَلَقَهُمَا، وَعَلُو الرَّبِّ جَلَّ جَلَالُهُ فَوْقَ عَرْشِهِ ثُمَّ “Ebû Muhammed b. Hayyân (rh) *Kitâbü'l-Azame*'sinde şöyle demiştir: Allah Teâlâ'nın arşının ve kürsüsünün ve her ikisinin yaratılışının büyüklüğünün ve Allah'ın arş üzerine ulüvvünün zikri (diye başlık atmış) ve bu konuda isnadlarıyla birlikte çok sayıda hadis serdetmiştir.”⁶⁸

4. *el-Arş*

“ أَنْ مَلَكًا لَمَّا اسْتَوَى الرَّبُّ عَلَى كَرْسِيهِ سَجَدَ فَلَا يَرِفَعُ رَأْسَهُ حَتَّى تَقُومَ السَّاعَةُ فَيَقُولُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَمْ أَعْبُدْكَ حَقًّا “Ebû İsâ şöyle demiştir: “Rabb Teâlâ kürsiye istivâ edince bir melek secdeye kapandı. “عبادتك

⁶⁶ Ebü'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârîni, *el-Buhûru'z-zâhire fî ûlûmi'l-âhire*, thk. Abdulazîz Ahmed b. Muhammed (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2009), 1/65; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/899, (No. 439).

⁶⁷ Zehebî, *el-Ulûv*, 229; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *İctimâu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye alâ hizbi'l-Muattile ve'l-Cehmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed (Mekketü'l-Muharreme: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1431), 374, 384, 400, 402, 404, 406, 414; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543.

Kıyamet kopuncaya kadar da başını secdeden kaldırmayacaktır. Kıyamet günü şöyle diyecektir: 'Rabbim! Sana hakkıyla ibadet edemedim!'"⁶⁹

5. *Usûlü'l-İmân*

وروى أبو الشيخ عن الأوزاعي قال ليس أحدٌ من خلق الله أحسن صوتاً من إسرائيل فإذا أخذ في التسبيح قطع “على أهل سبع سمواتٍ صلاتهم وتسبيحهم ‘Mahlûkat içinde İsrâfil’den daha güzel sesli hiçbir kimse yoktur. Tesbihe bir başladı mı yedi semânın ehli (onu dinlemek için) dua ve tesbihlerini keserler.”⁷⁰

6. *Hüsnü't-Tenebbüh limâ Verede fi't-Teşebbüh*

”تَفَكَّرُ سَاعَةً حَيْرٌ مِنْ قِيَامِ لَيْلَةٍ“ Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Bir süre tefekkür etmek bir geceyi ibadetle ihya etmekten daha hayırlıdır.”⁷¹

7. *Kitâbü Sıfâtı Rabbi'l-Âlemîn*

”إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَبَقِيَ مِنْ طِينَتِهِ فِي يَدِهِ شَيْءٌ فَخَلَقَ مِنْهَا الْجِرَادَ فَهُوَ جُنْدٌ مِنْ جُنُودِ اللَّهِ“ Saîd b. Ebi'l-Hasen (ö. 100/719) şöyle demiştir: “Allah Teâlâ Âdem'i (as) yarattı. Onun yaratıldığı çamurdan elinde az bir şey kaldı. Ondan da çekirgeyi yarattı. Çekirge, Allah'ın ordularından bir ordudur. Çekirgelerden daha çok ve büyük ordu yoktur.”⁷²

8. *Esrâru'l-Kevn*

”إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ الْعَرْشَ وَالْكَرْسِيَّ مِنْ نُورٍ“ Vehb b. Münebbih (rh) şöyle demiştir: “Muhakkak ki Allah Teâlâ, arş ve kürsüyü kendi nûrundan yaratmıştır...”⁷³

⁶⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî, *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halife b. Ali et-Temîmî (el-Medinetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2003), 2/209-210; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/995, (No. 516).

⁷⁰ Muhammed b. Abdülvahhâb b. Süleymân en-Necidî, *Usûlü'l-İmân*, thk. Bâsım Faysal el-Câvâbire (Arabistan: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1420), 101; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/851, (No. 396). *Usûlü'l-İmân*'da *Kitâbü'l-Azame*'den çok sayıda alıntı bulunmaktadır.

⁷¹ Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Gazzî, *Hüsnü't-tenebbüh limâ verede fi't-teşebbüh*, thk. Komisyon (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 2011), 4/47-348; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/297, (No. 42).

⁷² Muhammed b. Abdullâh Şemsüddîn İbnü'l-Muhibb es-Sâmit, *Kitâbü Sıfâtı Rabbi'l-âlemîn*, thk. Sakr b. Hasen el-Gâmîdî (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1435/2014), 2/411; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1790, (No. 1296).

⁷³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Esrâru'l-kevn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, Beyrût, 2006), 15-17; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/623, (No. 242).

3. *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*

إن الله تعالى ديكا أبيض جناحاه مشوبان بالزبرجد واللؤلؤ جناح له بالمشرق وجناح له بالمغرب ورأسه تحت العرش “وقوائمه في الهواء Kanatları zebercedli ve incilidir. Bir kanadı meşrikde, bir kanadı mağribde, başı arşın altında, ayakları da havadadır.”⁷⁷

2. 6. Mevzûât

Mevzûât kitaplarına *Kitâbü'l-Azame*'den iktibaslar yapılmasının en önemli sebebi ondaki bazı rivayetlerin zayıf ya da uydurma olmasıdır. O kadar ki *Kitâbü'l-Azame* mevzûât kitaplarının temel kaynaklarından biri olmuştur.

1. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*

“فكر ساعة خير من عبادة ستين سنة” Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bir saat tefekkür atmış senelik ibadetten hayırlıdır.”⁷⁸

2. *el-Fevâidü'l-Mecmûa fî'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa*

“الحَسَدُ عَشْرَةُ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ أَجْزَاءٍ فِي الْعَرَبِ وَوَاحِدٌ فِي النَّاسِ رواه الدارقطني عن أنس مرفوعًا وله طريق أخرى عند أبي “Hased on cüzdür. Onun dokuzu Araplarda biri de diğer insanlardadır...” Bu rivayeti Dârekutnî (ö. 385/995) Enes'den merfû' olarak nakletmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de Ebü's-Şeyh'in farklı tarîki vardır.”⁷⁹

3. *el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevdûa*

⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993), 7/115-116; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1007, (No. 527).

⁷⁸ İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Husâmeddîn el-Kudsî (Kâhire: Maktebetü'l-Kudsî, 1351), 1/393-394.

⁷⁹ Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemenî eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fî'l-ehâdîsi'l-mevdûa* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 490-491, (No. 61); Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1636, (No. 1080).

“ق جبل من زُمُرْدٍ مُحِيطٌ بِالدُّنْيَا عَلَيْهِ” Kâf ayeti hakkında Abdullah b. Büreyde (ö. 115/707) şöyle demiştir: “Kâf, dünyayı kuşatan zümrüitten bir dağdır...”⁸⁰

4. *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa*

قَالَ أَبُو الشَّيْخِ فِي الْعِظْمَةِ ذَكَرَ حَجَبَ رَبِّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لِجِبْرِيلَ هَلْ تَرَى رَبَّكَ عَزَّ “Ebü's-Şeyh Azame'de Yüce Allah'ın perdelenmesinin zikri başlığı altında şöyle bir rivayet zikretmiştir: Enes'den (ra) rivayete göre Hz. Peygamber (sav) Cibrîl-i Emîn'e sorar: 'Yüce Allah'ı gördün mü?' Cibrîl: 'Benimle Allah Teâlâ arasında nurdan yetmiş perde vardır. Şayet onlardan en düşüğünü görsem (bana onlardan en yakın olan perde açılrsa) kesinlikle yanardım!’⁸¹

5. *Tenzîhü's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şeniati'l-Mevdûa*

“أن تفكر ساعة خير من عمل دهر من الدهر” Amr b. Kays el-Mülâî şöyle demiştir: Bana gelen habere göre: “Bir saat tefekkür etmek bir dehir amelden daha hayırlıdır.”⁸²

2. 7. Tahrîc

Tahrîc türü eserler, hadislerin aslî kaynaklarını ve isnadlarını belirlemede önemli rol oynamışlardır. Tahrîc çalışmalarında *Kitâbü'l-Azame* isminin de sıklıkla geçtiği görülmektedir.

1. *el-Muğni an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr*

حَدِيثُ إِنْ اللَّهُ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ إِنْ هَذَا لَمْ يَرِدْنِي بِعَمَلِهِ فَاجْعَلُوهُ فِي سِجِّينَ أَخْرَجَهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ فِي الرَّهْدِ وَمِنْ طَرِيقِهِ “ابن أبي الدنيا في الإخلاص وأبو الشيخ في كتاب العظمة من رواية حمزة بن حبيب مرسلا ورواه ابن الجوزي في الموضوعات” Hadis: “Allah meleklerine şöyle der: ‘Bu kul ameli ile beni murad etmemiştir. Ameli boş hükmünde olacağından onu siccîne koyunuz!’ Bunu İbnül-Mübârek *Zühhd*, İbn Ebi'd-Dünyâ

⁸⁰ Nûreddin Ali b. Sultan el-Kârî el-Herevî. el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevdûa*, thk. Muhammed Lütfi es-Sabbâğ (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1406/1986), 429-430; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1489, (No. 981).

⁸¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevdûa* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996), 1/21-22; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/669, (No. 264).

⁸² Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Muhammed el-Kinânî, *Tenzîhü's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şeniati'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdülletîf Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Gumârî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1399), 2/305; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/305, (No. 48).

İhlâs, Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-Azame*'de Hamza b. Habîb (ö. 156/773) rivayeti ile mürsel olarak nakletmişlerdir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî de (ö. 656/1258) *el-Mevdûât*'ında rivayet etmiştir.⁸³

2. *Kitâbü Tahrîci Ehâdis ve Âsâri Hayâti'l-Hayevân li'd-Demîrî*

“الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ تَوْرَانِ عَقِيرَانِ فِي النَّارِ وَأَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ الْأَصْبَهَانِي فِي الْعِظْمَةِ مِنْ طَرِيقِ الْعَبَّاسِ بْنِ يَزِيدِ الْبَحْرَانِي”
Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurdular: “Güneş ve ay cehennemde yaralı iki öküz gibidirler.’ Bu rivayeti Ebü's-Şeyh el-İsfahânî *Kitâbü'l-Azame*'sinde el-Abbas b. Yezîd el-Bahrânî tarihinden tahrir etmişlerdir.”⁸⁴

Sonuç

Ebü's-Şeyh el-İsfahânî mütekaddimîn döneminde yaşamış tanınmış İslam âlimlerinden biridir. Yetiştirdiği talebeleri ve yazdığı eserleri ile İslam kültürüne önemli katkılar sağlamıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, akaid, ricâl ve tarih alanlarında önemli eserleri bulunmaktadır. Biyografi eserlerinde kendisinden övgü ile bahsedilen Ebü's-Şeyh, aynı zamanda Ehl-i sünnet'in önemli imamları arasında sayılmıştır. Allah'ın azamet ve kudretini ele alan *Kitâbü'l-Azame* adlı bir eseri vardır. Elli bir baktan teşekkül eden bu eser, hadis rivayet tekniği ile yazıldığından hadis alanında da önemli bir yere sahiptir. Baş taraflarında tefekkürle ilgili ayet ve rivayetlere yer verilmiş; Allah'ın zatı hakkında tefekkür edilmesi nehyedilmiş, tefekkürün mahlûkat üzerinde olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Konuların anlatımında özellikle Ehl-i sünnet/Ehl-i hadis yaklaşımı sergilenmiştir. Belirlenen konular ayet, hadis, sahabe ve tâbiîn akvâli, hakîm ve zâhidlerin hikmetli sözleri ve tarihî hâdiseler ile örnekendirilmiştir. *Kitâbü'l-Azame* devrinin sünnî geleneğini temsil etmektedir. Verilen bilgiler hadis isnad yöntemi ile mutlaka bir kaynağına dayandırılmıştır. İsnadların bir kısmı sağlam olmakla birlikte önemli ölçüde zayıf, mevzû' ve irâiliyât türünden rivayetler barındırmaktadır.⁸⁵ Eser bu açıdan ağır eleştirilere maruz kalmıştır. *Kitâbü'l-Azame* isminde benzer eserler yazılmışsa da bunlar ya günümüze kadar gelememiş ya da içerik olarak farklılık arzemişlerdir. Bu bakımdan eser, alanında eşsiz bir yapıt olarak değerlendirilmektedir. *Kitâbü'l-Azame*'nin muhteva zenginliği ve müellifinin tanınmış sika bir muhaddis oluşu, kendinden sonra gelen müsanniflerin ilgisini çekmiş, İslam literatürü içinde birçok esere kaynaklık etmiştir. Özellikle tefsir, hadis, akaid, şerh, tahrir ve mevzûât kitaplarına kaynaklık etmiştir. İbnü'l-Kayyım el-

⁸³ Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. Hüseyin el-İrâkî, *el-Muğnâ an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr* (Riyâd: Mektebetü Dâri't-Taberiyye, 1. Basım, 1415/1995), *Kitâbü Zemmi'l-Câh ve'r-Riyâ*, 1203, (No. 3).

⁸⁴ İbrahim b. Abdullah b. Abdurrahmân el-Müdeyhîş, *Kitâbü Tahrîci ehâdis ve âsâr Hayâti'l-Hayevân li'd-Demîrî* (Riyâd: Külliyyetü Usûli'd-Dîn, 1432), 1/326; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1159, (No. 640).

⁸⁵ Ay, *Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, 250.

Cevziyye, Zehebî, İbn Hacer, Süyûtî, Şevkânî gibi âlimler eserlerinde *Kitâbü'l-Azame*'den nakillerde bulunmuşlardır. Tefsir rivayetleri çok kıymetlidir. *Kitâbü'l-Azame* veya müellifi olan Ebü's-Şeyh ismi, rivayet tefsirlerinde sıkça geçmektedir. Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'unda *Kitâbü'l-Azame*'den yapılan tefsir rivayetlerinin sayısı, üç yüzden fazladır. Modern zamanlarda yazılan eserlerde de Ebü's-Şeyh'e yapılan atıflar az değildir. Makalemizde tespit ettiğimiz kırkın üzerinde eser göstermektedir ki *Kitâbü'l-Azame*, İslam literatürünün önemli kaynaklarından biridir. Onun etkisi farklı alanlarda yazılan birçok esere etki etmiştir. Eser üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır ancak bunların yeterli olduğu söylenemez.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrâhî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Husâmeddîn el-Kudsî. 2 Cilt. Kâhire: Maktebetü'l-Kudsî, 1351.
- Akdoğan, Muhammed. "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/7, (2017), 584.
- Ali el-Kârî, Nûreddin Ali b. Sultan el-Herevî. *el-Esrâru'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevdûa*, thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1406/1986.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî. *Rûhu'l-Meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410.
- Ay, Yusuf. *Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar. *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd ve maahû Hâşiyetü İbni'l-Kayyim*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî, trc. Abdulhalim en-Neccâr*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Zikru ahbâri Asbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasen. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî. *Ahlâku'n-nebî ve âdâbühü*, thk. Sâlih b. Muhammed el-Veniyyân. Riyâd: Dâru'l-Müslim, 1998.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî. *Kitâbü'l-Azame*, thk. Rîdâullah b. Muhammed b. İdrîs el-Mübârefkûrî. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1988.

- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî. *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi Esbahân ve'l-vâridîne ileyhâ*, thk. Abdulgafûr Abdülhak el-Hüseyn el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *İrvâü'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi Menâri's-Sebîl*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2002.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Tefsir Geleneğinin Gökle ve Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 5/2 (Ekim 2021), 941-964.
- Hindî, Alâeddîn Ali el-Muttekî b. Husâmeddîn. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1405/1985.
- İrâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. Hüseyin. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr*. Riyâd: Mektebetü Dâri't-Taberiyye, 1. Basım, 1415/1995.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerâti'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenâti'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdülletîf Abdullah Muhammed es-Sıddîk el-Gumârî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1399.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1371/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *el-İmtâ' bi'l-erbaîn el-mütebayineti's-semâ*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfi. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Fuad Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî. *İctimâu'l-cüyüşî'l-İslâmiyye alâ hizbi'l-Muattile ve'l-Cehmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed. Mekketü'l-Muharreme: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1431.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyâd: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd, 2. Basım, 1411/1991.

- İbn Tagrîberdî, Yûsuf b. et-Tagrîberdî el-Atâbekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1932.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zehab fî ahabâri men zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arnaut-Mahmûd el-Arnaut. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1410/1989.
- İbnü'l-Muhibb Sâmit, Muhammed b. Abdullah Şemsüddîn. *Sıfâtı Rabbi'l-âlemîn*, thk. Sakr b. Hasen el-Gâmidî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1435/2014.
- Kastalânî, Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Mevâhibü'l-ledünniye bi'l-minahi'l-Muhammediyye*. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikıyye.
- Kastalâni, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî.
- Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali. *Bülûğu'l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi's-Şeyh el-İsfahânî*. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2012.
- Müdeyhiş, İbrahim b. Muhammed b. Abdurrahmân. *Kitâbü Tahrîci ehâdis ve âsâri Hayâtî'l-Hayevân li'd-Demîrî*. Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1431.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifîn. *et-Teysîr bi şerhi'l-Câmii's-Sağîr*, 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'i-İmâmî's-Şâfiî, 3. Basım, 1988.
- Necidî, Muhammed b. Abdülvahhâb b. Süleymân. *Usûlü'l-îmân*, thk. Bâsım Faysal el-Câvâbire. Arabistan: Vezâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1420.
- Necmüddîn el-Gazzî, Muhammed b. Muhammed el-Âmirî. *Hüsnü't-tenebbüh limâ vere fî't-teşebbüh*. süriye: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım, 2011.
- Reşid Rızâ, Şeyh Muhammed. *Tefsîru'l-menâr*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990.
- Saîd Havvâ. *el-Esâs fî't-tefsîr*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1424/2003.
- Seffârîni, Ebü'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. Sâlim. *el-Buhûru'z-zâhire fî ulûmi'l-âhire*, thk. Abdulazîz Ahmed b. Muhammed. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 2009.
- Senâullah Pânîpatî, Kâdî Muhammed. *et-Tefsîru'l-mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-Hadis*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1411/1991.

- Sıcak, Hüseyin. "Ebü's-Şeyh ve Kitâbü'l-Azame Adlı Eseri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2022), 156-189.
- Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Câmiu'l-ehâdîs, dzl. Abbâs Ahmed Sakar-Ahmed Abdülcevâd*. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 14414/1994.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cem'u'l-cevâmi'*, thk. Muhtar İbrahim el-Hâic. Mısır: Dâru's-Seâde, 2. Basım, 1426/2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kâhire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, thk. Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Hasâisu'l-kübrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Hâvî li'l-fetâvâ*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl*, thk. Seyfeddîn Abdülkâdir el-Kâtib. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Leâli'l-masnûa fî'l-ehâdîsi'l-mevdûa*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Medrec ile'l-müdrec*, thk. Subhî el-Bedrî. Küveyt: ed-Dâru's-Selefiyye.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Esrâru'l-kevn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, Beyrût, 2006.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, nşr. Ahmed Abdü's-Şâmî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Mirkâtü's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Şâib Şerîf. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2016.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demitâş. Mekke: Mektebetü Nizâr, 1. Basım, 2004.

- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Şemsüddîn eş-Şâmî, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Şevkânî, Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemenî. *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ehâdisi'l-mevdûa*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Şevkânî, Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemenî. *el-Fethu'r-rabbânî min fetâve'l-İmâm eş-Şevkânî*, thk. Muhammed Subhî. San'a: Mektebetü'l-Cîli'l-Cedîd.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr. *Edvâü'l-beyân fi îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Yardımlı, A. "Ebû's-Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *el-Arş*, thk. Muhammed b. Halîfe b. Ali et-Temîmî. el-Medinetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-İber fi haberi men ğaber*, thk. Fuad es-Seyyid. Beyrût: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut-Ekrem el-Bûşî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1404/1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *el-Ulûv li Aliyyi'l-Ğaffâr*, nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdilmaksûd. Riyâd: Mektebetü Advâi's-Selef, 1. Basım, 1995.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1991.

The Effect of Abu'sh-Sheikh's Kitâbu'l-Azame on Tafsir Literature

Hüseyin SICAK

Extended Summary

The most fundamental factor in the development of civilizations is undoubtedly scientific activities. In the early years of Islamic civilization, religious sciences were generally transmitted orally. As the hadiths began to be written and the sciences gained their independence, valuable works began to emerge in every field of Islamic literature. In the period of mutekaddimîn, in other words, in the first five centuries of Hijri, since the works were transferred with the method of isnad, the sources were generally suyûh/rawi who were self-referred to. Information was received by means of endurance and manners and transmitted in the same way. Knowing the name of the person from whom knowledge was taken and specifying the way he received this knowledge, in a way, provided the opportunity to criticize the knowledge and the source of the knowledge. For this reason, methods of criticism have been introduced in Islamic sciences, and the source of knowledge and knowledge has been seriously questioned. When we take a look at the works of the contractor period, we see that the information conveyed in them is generally transmitted by giving the name of the book and the author. There have also been cases where information was given implicitly, albeit very little. We should state that there is also information that is transmitted without specifying the source.

Abu'sh-Sheikh (d. 369/979), who is known for the works he wrote and the students he trained, 4./10. He is one of the leading Islamic scholars of the century and one of the first commentators to interpret the Qur'an from beginning to end. However, his et-Tafsir is one of the loss works. Ibn Taymiyyah (d. 728/1328) counted Abu'sh-Sheikh as one of his kind commentators, Ibn Jarir (d. 310/923), Ibn al-Munzir (d. 318/930), Ibn Abi Hatim (d. 327/938) among the great commentators. Abu'sh-Sheikh, who is a versatile scholar, has authorship in various fields and a significant part of them has survived to the present day. One of his precious works is undoubtedly Kitâbu'l-Azame. One of the features of Kitâbu'l-Azame is that it is a source for different types of works written after it. It has had important effects in many fields such as hadith, fiqh, kalâm, morality, history, rical, legislation, and tahrir, especially on the sciences of the Qur'an. A scientific study showing the place and importance of Kitâbu'l-Azame in Islamic literature has not been done yet. In this study, the effects of Kitâbu'l-Azame on Islamic literature will be tried to be shown with examples.

In this study, literature review method was used and descriptive analyzes were made by bringing together the obtained information. In the study, the narrations cited as sources in the books were compared with the narrations in Kitâbu'l-Azame. Arabic and translations of the narrations given as examples are given, and sometimes abbreviations are made in their texts.

Keywords: Hadith, Islamic literature, Belief, Abu'sh-Sheikh, Kitâbu'l-Azame

